

Місто як культурно-історичний феномен

Проблема еволюції форм самоорганізації людей у містах і формування міського середовища проживання — одна з основних в системі соціогуманітарного знання. Історія людства набула осмисленого вигляду в міру освоєння містом природних ресурсів і створення максимально сприятливих умов для виконання людьми, об'єднаними в межах порівняно невеликого простору, функцій життєзабезпечення й оборони.

Міста виникали переважно на берегах річок і на перехрестях караванних шляхів, і від того, наскільки вдало обиралося місце «проживання», величезною мірою залежала їхня доля. Міста гинули під натиском кочових орд, у міжусобних війнах, від епідемій. Небагато з нині існуючих на планеті міст можуть похвалитися кількатися - чолітньою історією. Частіше археологам доводиться видобувати за лишки зниклих цивілізацій з-під товщі піску чи попелу, від - шукувати їх у джунглях. Інколи їм вдається знайти рештки міст, які довго вважалися виворотом фантазії міфотворців — як-от леген - дарної Трої.

ричорномор'ї. Історію розселень, поселень, локаційних процесів, урбанізаційних хвиль досліджує **історична урбаністика** — галузь соціогуманітарного знання, яка вивчає історію міст, їх розміщення, історію міського господарства, самоврядування, принципи містобудування тощо; пропонує класифікаційні критерії, які створюють науковий фундамент для віднесення того або іншого населеного пункту до категорії міст і для поділу міст на певні категорії. Сучасна урбаністика іде й далі, досліджуючи урбанізацію як історичний процес підвищення ролі міста у розвитку суспільства — процес, що викликає зміни у соціальній і демографічній структурі суспільства, культурі, способі життя, психології, а також концентрацію форм спілкування⁴. У фокусі уваги тут перебуває увесь спектр проблем, що стосуються міського способу життя — від дослідження закономірностей переходу від традиційних (доіндустріальних) до урбаністичних (індустріальних і постінду - стріальних) форм міського життя аж до вивчення різних типів міських культур, простеження еволюції соціокультурної стратифікації міського простору, систем управління містами і міського самоврядування, специфічності міської ментальності. В ідеалі історична урбаністика прагне до аналізу міста в його цілісності — як специфічного соціокультурного феномена із власними фазами розвитку, в широкому політичному й ідеологічному контексті. На практиці ж увага фокусується переважно навколо з'ясування неповторних рис окремих міст, які викристалізувалися в процесі їхньої тривалої чи короткої історії та формування системи урбанізаційних атрибутів — від фортифікаційних і культово-релігійних до соціальних і архітектурнопланувальних.

Сучасна філософія урбанізму ґрунтується на освоєнні наукою величезного досвіду міського розвитку й спробах осягнути сутність міста як соціокультурної цілісності. Але, якщо дійти до суті, то навіть саме поняття «місто» від більш загального терміна «поселення» належним чином не відсепароване. Перші теоретики урбанізму О. Тьєрі, Ф. Гізо визначали місто на основі розрізнення промислового і аграрного виробництва. У марксизмі акцент робився на відокремленні ремесла від землеробства. У культурології увагу привертають насамперед особливості міського ландшафту. Нині почастишали спроби вводити в систему міських ознак градацію між багатством і бідністю. Все це суттєві риси міста як найбільш «просунутого» типу поселень. Утім, жодна з них, взята окремо, не відображає ані характер міського способу життя, ані специфічну ауру міської культури. Визначення міста повинні ґрунтуватися на аналізі різних його функцій, але навіть найдосконаліші серед них не вільні від своєї «мозаїчності».

Слово «**місто**» в європейських мовах («city», «citta», «cite», «ciudad») походить від латинського civitas — цивільний. Згідно Європейської хартії міст (1992), існують дві концепції міста — як археологічного, топографічного, містобудівного осередку людської

життєдіяльності і як історичного та юридичного явища, яке забезпечує фунда - ментальне ядро (фокус) суспільного життя. У світовій та вітчизняній практиці міста розглядаються як осередки економічного, науковотехнічного і культурного поступу і водночас як локальні суспільнотериторіальні системи, центри регіональних територіальних комплексів. Існує безліч різних підходів до визначення міста — від соціально-економічних до політико-правових, від топографічних до соціально-психологічних. При цьому не оспорується хіба що бачення середньовічного інтелектуала Ісидора Севільського: «міста — це не камені, а люди». У цьому лаконічному визначенні й справді якнайточніше відображена суть міського організму, який створено людьми і для людей. А, отже, у визначеннях міста слід виходити насамперед від способів самоорганізації городян і їх специфічної самосвідомості. Хоча, якщо орієнтуватися на домінуючі у науковій спільноті визнання, вичерпне визначення міста дати неможливо. Дехто саме з цієї неможливості виводить кризу сучасної урбаністики.

Стан сучасних наукових знань про міста хвилює фахівців багатьох країн — як з точки зору осмислення шляхів забезпечення оптимальних умов для життєдіяльності сучасних міських соціумів, так і з погляду на місто як центр матеріальної і духовної культури, соціокультурний феномен, що організує простір локальної історії. Сучасні глобалізаційні процеси зробили міста не лише економічними й політичними, але й потужними інформаційними й комунікаційними центрами, які обумовлюють темпоритм розвитку сучасної цивілізації. ¹¹ Звідси підвищена увага до процесів становлення міст як адміністративно-територіальних утворень і проблем управління ними. Розвиток механізмів міського менеджменту уже потрапив у сферу наукових зацікавлень, і є підстави прогнозувати, що ця сфера управлінської діяльності надалі привертатиме ще більшу увагу. А проте у загальну теорію міського розвитку проблеми управління містами поки що належним чином не вписуються.

Міркування цілком слушне, адже кожне місто являє собою складний сплав надто різномірних форм суспільної самоорганізації, не кажучи вже про вплив різноспрямованих політичних чинників і зовнішнього тиску. Але чи може бути продуктивним погляд на міську історію виключно як на історію окремих міських організмів? Хоч якими різними шляхами ішли міські спільноти до досягнення нинішнього статусу, існує і досить легко простежується залежність їхнього розвитку від тієї системи центр-периферійних відносин, яка склалася у даній державі. А без розуміння того, чим було міське середовище в різних соціальних умовах і за різних політичних режимів, неможливо вибудувати надійний каркас і для аналізу відправних віх історії конкретного міста.

Найпродуктивнішим у дослідженні міста як багатомірного і багатфункціонального феномена визнається системний підхід. Місто розглядається як складна геокультурна система, у нерозривній єдності її територіально-географічних, архітектурно-планувальних, соціально-економічних, духовних вимірів. М.Кавун характеризує місто як населений пункт, який: 1) має відповідний правовий статус; 2) функціонує як система зі сталими територіально-географічними характеристиками, соціальною структурою та архітектурно-просторовими вирішеннями; 3) реалізується як центр впливу (військового, адміністративного чи економічного) на навколишній території; 4) має відмінний від сільського уклад життя; 5) ідентифікується самими мешканцями як місто з протиставленням його поселенням інших типів⁹. Хоч це визначення надто загальне і не відтворює значення міст як осередків духовного життя, його можна вважати оптимальним принаймні для характеристики міст, які прийнято відносити до категорії історичних.

Надзвичайно важливою у цьому контексті уявляється проблема типологізації міст. Поняття «тип» досить рідко використовується у містознавстві, хоч, здавалося б, методологія типологічного порівняння міст на основі критеріїв подібності та відмінності уже належним чином відпрацьована. У вітчизняному історичному містознавстві найчастіше

застосовується типологізація міст «за епохами» — щодо типологічної приналежності міста поділяються на архаїчні та античні, середньовічні, сучасні. Як вважає В. Бабюх, архаїчні та античні міста з погляду сучасної урбаністичної традиції «не дотягують» до статусу міст, оскільки переважна більшість їх населення була зайнята в сільському господарстві. Але все залежить від тих критеріїв, якими окреслюється поняття «місто». Приміром, пряма «прив'язка» середньовічних міст до «закріплення феодалних відносин в суспільстві» хибує на спрощення. Чіткішим є критерій юридичного надання статусу міста, але далеко не кожне місто має свою «метрику». Більшість європейських міст веде своє літочислення за наявністю об'єктивних ознак, які роблять поселення міським — появою торгівлі, адміністрації, комунікацій¹⁰.

Не краще стоїть справа з виробленням узагальненої ідеал-типової моделі міста для кожного регіону і кожного періоду, а також із пошуком методів типологізації та ідентифікацій міських спільнот. Історикочасовий та ландшафтно-географічний підходи допомагають долати обмеженість формаційних схем, але дають не так вже й багато орієнтирів для визначення належності тієї чи іншої міської структури до певного історичного типу суспільства (традиційного, індустріального чи постіндустріального).

Загалом же критерії типологізації міст залежать від того, для якої мети вона проводиться і які фахівці цим займаються. Історики, приміром, віддають перевагу критеріям, визначеним ще М. Вебером, виділяючи античні, середньовічні, капіталістичні міста. Розрізнення античних і середньовічних міст у Вебера базувалося на осмисленні різних типів демократії — у першому випадку вона мала воєннополітичний, у другому — економічний фундамент

В античному полісі прагнення до збагачення можна було реалізувати або воєнним, або політичним шляхом. Військова здобич і данина розподілялись між городянами, звідси постійне прагнення обмежити їх кількість, що і стало однією з причин занепаду міст-держав. Хронічна війна розглядалася як нормальний стан, бо збагачувала місто. Інтереси мешканців античного полісу були інтересами споживачів. Хоча вільні об'єднання городян були доволі поширені, вони ніде не мали характеру цехів і не прагнули до цього.

У середньовічному місті провідну роль відіграють міські під - приємці (*popolo grasso*) і ремісники (*popolo minuto*). В економічному сенсі середньовічне місто — осередок торгівлі й промисловості, у політичному — адміністративний чи судовий центр, місце і розташування гарнізону, а також скріплене клятвою братство. «Місто пере творюється — різною, утім, мірою — в автономну гро - маду; в активну територіальну корпорацію зі своїми власними посадовими особами»¹¹.

Важливою ознакою середньовічного міста є поява цехової організації. Саме в період її формування місто починає виробляти власну господарську політику з метою регулювання доходів і встановлення таких взаємин із сільською периферією, які б стимулювали вигідні для міста умови. У цеховому місті панує станова нерівність, але як особа середньовічний громадянин вільний.

Від остаточного занепаду міста Південної Русі часто рятувало магдебурзьке право, яке, завдяки їх звільненню від юрисдикції місцевої адміністрації, перетворило міщанство в окремий стан і сприяло наближенню рис українського міського устрою до відповідного західноєвропейського. Повне або часткове звільнення мешканців міста («меских городчан», «майдеборчиків») від юрисдикції урядової адміністрації і надання містам права самоврядування на корпоративній основі сприяло не тільки виділенню міського населення в окремий замкнений суспільний стан, а й закладенню підвалин міської корпоративності. Щоб стати повноправним міщанином, треба було пройти урочистий обряд «прийняття міського права» з обіцянкою виконувати обов'язки громадянина. Утім, відсутність тривалих традицій корпоративізму робила самоврядні начала в українських містах слабкими і підвладними силі

грошей.

Очевидно, що будь-які схеми типологізації міст Русі та їхньої внутрішньої організації можуть дати лише приблизне уявлення про багатоманітність форм локальних міських різновидів і про проблеми, які у зв'язку з цим виникають.

Існують різні **теорії виникнення міст**: вотчинна (міста — центри феодалних маєтків), общинна (міста виростають із сільських громад на основі розвитку ремесел і торгівлі), соборна (міста виникають як укріплені пункти для захисту від зовнішнього ворога), політикоправова (міста насаджуються згори як територіально-управлінські центри) тощо. Усі ці підходи мають право на існування, але про - дуктивніше розглядати різні чинники містоутворення у сукупності, як це робив уже згадуваний М. Вебер. Міста могли виникати як оборонні форпости або як фіскальні центри, але у будь-якому випадку процес розмежування міста і села ішов насамперед по лінії від - межування ремесел і торгівлі від землеробства і розвитку ринкових відносин.